

5 Zinnen en cognitie

Theo Janssen en Arie Verhagen

5.1 Inleiding: syntaxis, morfologie en grammatica

Woorden zijn eenheden van een taal, ze bestaan wel uit kleinere bouwstenen (klanken, morfemen), maar het zijn toch duidelijk zelf elementen waaruit boodschappen worden opgebouwd. Zo zijn zinnen ook eenheden, in dit geval opgebouwd uit woorden. En zoals een woord een betekenis heeft maar een willekeurige reeks klanken niet, zo heeft een zin een betekenis, maar een willekeurige reeks woorden niet, getuige het verschil tussen (1) en (2) – de asterisk geeft aan dat er iets volgt dat geen Nederlands is.

- (1) Niemand had ergens zin in
- (2) *In zin had niemand ergens

Er zijn echter ook belangrijke verschillen tussen woorden en zinnen. Voor woorden is het typisch dat we er categorieën van zaken en gebeurtenissen mee benoemen (zie hoofdstuk 4), maar voor zinnen is het typisch dat we er communicatieve handelingen mee verrichten, zoals een mededeling doen of een vraag stellen. Woorden en zinnen verschillen bovendien van elkaar in de aard van het verband tussen vorm en betekenis, doordat zinnen altijd combinaties zijn van eenheden die zelf een betekenis hebben, terwijl de klanken waaruit woorden zijn opgebouwd, zelf geen betekenis hebben, de betekenis van het woord *oom* houdt geen verband met de klank-elementen van dit woord, het is geheel conventioneel. Maar in hoofdstuk 4 hebben we ook gezien dat bij sommige woorden (samenstellingen en afleidingen) de betekenis wel tot op zekere hoogte samenhangt met de structuur: *waterput* betekent iets anders dan *putwater*. Bij combinaties van woorden, waaronder zinnen, zijn er *altijd* zulke systematische verbanden. Zo betekent *de oom van mijn zus* iets anders dan *de zus van mijn oom*, zonder dat er sprake is van een verschil in woorden, een betekenisverschil kan dus volledig afhangen van de manier van combineren. Het geheel aan regels van een taal die specificeren hoe losse woorden tot groepen gecombineerd kunnen worden is de *SYNTAXIS* van die taal (van Grieks *syn-* ‘samen’, en *tassein* ‘plaatsen’).

Zowel de morfologie als de syntaxis hebben dus betrekking op vorm betekenisstelsels, de ene op het niveau van woorden, de andere op dat van woordgroepen en zinnen, samen vormen ze de *grammatica* van een taal. Er zijn goede redenen om ze niet principieel van elkaar te scheiden. Wat de ene taal met morfologische middelen kan doen, gebeurt in een andere met syntactische. Zo worden in het moderne Nederlands ‘CAUSATIEFCONSTRUCTIES’ gevormd met syntactische middelen: de combinatie van een willekeurig werkwoord met *laten* of *doen* geeft aan dat het gaat om een veroorzaakt gebeuren (zoals in *een huis laten bouwen*, *iemand doen schrikken*). In andere talen kan dat aangeduid worden met een affix. In het moderne Nederlands zijn trouwens nog restanten aanwezig van een oude morfologische regel voor causatiefconstructies.

vellen was ‘doen vallen’, *leggen* was ‘doen liggen’, en *zetten* was ‘doen zitten’. Ook kunnen syntactische combinaties in de loop van de tijd geleidelijk overgaan in morfologische verbindingen. Een voorbeeld daarvan is het hedendaagse achtervoegsel *-loos* (*baardloos*, *grenzeloos*), dat ontstaan is uit een zelfstandig woord dat ‘verloren’, ‘leeg’, ‘los van’ betekende, en dat als suffix nu ongeveer ‘zonder’ betekent. De geleidelijkheid van zulke overgangen is een extra aanwijzing dat er tussen morfologie en syntaxis geen scherpe principiële grens is te trekken.

Als je bedenkt dat de *Algemene Nederlandse spraakkunst*, de *ANS* (1997), meer dan 1600 bladzijden omvat, is het duidelijk dat we de grammatica van het Nederlands hier maar heel summier kunnen bespreken. Wat de syntaxis betreft beperken we ons tot enkele verschijnselen op het niveau van enkelvoudige zinnen. We bekijken enkele combinatiepatronen waarmee taalgebruikers een specifieke voorstellingswijze (‘construal’, zie hoofdstuk 1) kunnen oproepen van het gebeuren of de situatie waarover ze communiceren (paragraaf 5.2). Daarna bespreken we verbanden tussen enkele zinstypen en de communicatieve handelingen die taalgebruikers met zinnen kunnen verrichten (paragraaf 5.3).

5.2 Constructies en betekenis

5.2.1 Gebeurtenissen en rollen

In navolging van Reddy (1979) (zie hoofdstuk 1) vatten we een taaluiting op als een schets voor het maken van een interpretatie; zo’n schets kan functioneren dankzij het feit dat taalgebruikers kennis delen over conventies voor het maken ervan. Naast conventies voor het gebruik van woorden beschikt een taal als het Nederlands over conventionele syntactische middelen waarmee taalgebruikers globale aanwijzingen kunnen geven over eigenschappen van de situatie waarover ze het hebben.

Allereerst iets over de prominente rol van het *werkwoord* voor de zinsbetekenis, al is dit nog geen syntactisch middel. In de gebeurtenissen van de volgende zinnen spelen telkens twee PARTICIPANTEN een rol:

- (3) Vanochtend introduceerde de trainer de nieuwe aanwinst.
- (4) Zo versloegen de geallieerden de as-mogendheden.
- (5) In 2001 kreeg de oude dichter de P.C. Hooftprijs.

In alledrie zinnen gaat het om een gebeuren dat uitmondt in een resultaat. In (3) kan het gebeuren enige duur hebben, maar in (4) en (5) zijn de gebeurtenissen momentaan: verslaan en krijgen worden voorgesteld als gebeurtenissen zonder duur. Dit blijkt als we na die zinnen doorgaan met (6), want die kan alleen volgen op zin (3).

- (6) Terwijl dat nog aan de gang was, gebeurde er iets eigenaardigs.

De *terwijl*-zin in (6) veronderstelt dat het gebeuren van de zin ervoor een zekere duur heeft, en dat klopt niet bij (4) en (5). Dit verschil vloeit geheel voort uit de betekenissen van de werkwoorden, want de *grammaticale* structuur van de drie zinnen is dezelfde. In het Russisch is het wél verplicht om te markeren dat een gebeuren een zekere duur heeft of juist niet. Dus zoals talen qua woordenschat kunnen verschillen, zo kunnen ze verschillen in het soort grammaticale

aanwijzingen die taalgebruikers kunnen geven voor de interpretatie van zinnen – zoals er sterk verschillende soorten bouwtekeningen denkbaar zijn voor de constructie van een bouwwerk

Zin (3) is ook op te vatten als een beschrijving van een gebeuren zonder duur. Als hoorder van zo'n zin kun je twee dingen doen: je stelt je voor dat je midden in het introductiegebeuren zit (het is nog niet afgelopen, het voortduren ervan wordt belicht), of je stelt je voor dat het intussen achter de rug is (dat het even geduurd heeft, doet er niet veel toe). Het Nederlands beschikt echter over syntactische middelen waarmee een spreker *expliciet* een voorstellingswijze van het gebeuren kan oproepen als aan de gang zijnde, waarbij we ons dus voorstellen dat we midden in het gebeuren zitten. Een middel is het gebruik van positiewerkwoorden (*Ze zaten de aardappelen te schillen, Hij lag een boek te lezen, Zij stond te telefoneren*). Een ander middel is de zogeheten AAN HET-CONSTRUCTIE, bijvoorbeeld

- (7) Vanochtend was de trainer de nieuwe aanwinst aan het introduceren

Hiermee wordt een deel van het introductiegebeuren afgezonderd waarbij het einde *met* inbegrepen is, zodat je je voorstelt er midden in te zitten. Daardoor kan het onder andere goed als kader functioneren voor andere, specifiekere gebeurtenissen

- (8) Vanochtend was de trainer de nieuwe aanwinst aan het introduceren toen er plotseling iemand naar binnen stormde die schreeuwde dat we allemaal op de grond moesten gaan liggen

Was de eerste zin hier geformuleerd als in (3), dan was er minder samenhang geweest.

De *aan het* constructie vereist dat het werkwoord een gebeuren aanduidt dat een zekere duur kan hebben – anders kun je je niet voorstellen er midden in te zitten. Daardoor is de constructie niet goed te combineren met de werkwoorden van (4) en (5), getuige de vreemdheid van (9) en (10).

- (9) ??Zo waren de geallieerden de as mogendheden aan het verslaan
 (10) ??In 2001 was de oude dichter de PC Hooftprijs aan het krijgen

Dus, tussen de gebeurtenissen in (3) en die in (4) en (5) zit een conceptueel verschil dat niet beruist op de grammaticale vorm van die zinnen, maar dat wel relevant wordt als we er een specifieke voorstellingswijze aan proberen op te leggen met de *aan het*-constructie.

Tussen de zinnen (3) (5) bestaan nog andere verschillen die niet grammaticaal worden aangeduid, maar die wel relevant kunnen worden bij gebruik van een bepaalde grammaticale constructie. De zinnen (3) en (4) beschrijven handelingen (introduceren door de trainer en verslaan door de geallieerden) die gericht zijn op een object (de nieuwe aanwinst en de as mogendheden), maar zin (5) beschrijft geen handeling ('iets krijgen' stellen we ons niet voor als een handeling, in tegenstelling tot 'iets in ontvangst nemen'). Ook dit verschil is alleen toe te schrijven aan de werkwoorden en niet aan de grammaticale structuur, want die is in alle zinnen dezelfde. Maar het verschil wordt wel relevant bij de PASSIEFCONSTRUCTIE (lijdende vorm)

- (11) Gisteren werd de nieuwe aanwinst geïntroduceerd door de trainer
 (12) Zo werden de as mogendheden verslagen door de geallieerden
 (13) ??In 2001 werd de PC Hooftprijs gekregen door de oude dichter

De passiefconstructie roept kennelijk ook weer een voorstellingswijze op die niet goed te combineren is met werkwoorden die geen handelingen aanduiden.

De bruikbaarheid van de *aan het*-constructie en de passiefconstructie blijkt niet samen te hangen met de vorm van de zinnen (3), (4) en (5). Immers, alleen (3) is goed om te zetten in een zin met een *aan het*-constructie, (3) en (4) zijn goed om te zetten in zinnen met een passiefconstructie, maar (5) komt voor geen van beide constructies in aanmerking. Toch hebben die zinnen dezelfde opbouw: een onderwerp, een gezegde en een lijdend voorwerp. De zinsvorm zelf laat dus in het midden of we ons het aangeduide gebeuren als durend of momentaan moeten voorstellen, of als een handeling dan wel een proces.

Is er dan helemaal niets in de syntactische structuur van de zinnen (3), (4) en (5) dat een aanwijzing vormt voor de structuur van het gebeuren? Dat zou een te radicale conclusie zijn: als we de *volgorde* van de participanten in de zinnen omkeren, wisselen ook de *rollen* van de participanten in het gebeuren:

- (3) a Vanochtend introduceerde de nieuwe aanwinst de trainer.
- (4) a Zo versloegen de as-mogendheden de geallieerden.
- (5) a In 2001 kreeg de P.C. Hooftprijs de oude dichter.

In (3)a is de nieuwe aanwinst de introduceerder en de trainer de geïntroduceerde, in (4)a zijn de as-mogendheden de winnaars en niet de geallieerden, en (5)a roept het merkwaardige beeld op van een abstracte prijs als ontvanger en een dichter als gift. De *volgorde* van de participanten kan dus fungeren als een aanwijzing voor de verdeling van de rollen in een gebeuren: de laatste van de twee is de participant die de grootste verandering ondergaat, het 'object' in het gebeuren. In talen met naamvallen, zoals het Latijn, fungeert de *volgorde* op zijn minst minder sterk als een aanwijzing voor de rolverdeling, doordat de rollen al goed aan de uitgangen van de woorden zelf te zien zijn.

In het Nederlands is *volgorde* overigens niet de enige – en ook niet de sterkste – aanwijzing voor de rolverdeling. Er zijn nog twee andere: de uitgang van de *PERSOONSVORM* en de vorm van de persoonlijke voornaamwoorden. Zie voor de eerste van die aanwijzingen de volgende voorbeelden:

- (3) b Vanochtend introduceerde de trainer de nieuwe aanwinsten.
- (4) b Zo versloegen de geallieerden Nazi-Duitsland.
- (5) b In 2001 kreeg de oude dichter alle mogelijke prijzen.

Hier valt niet alleen uit de *volgorde* af te leiden wie-iets-doet-met-wat, maar ook uit een ander vormaspect, want de *persoonsvorm* moet in *GETAL* overeenkomen met wie-het-doet, en dat kan slechts een van beide participanten zijn (de een is enkelvoud, de ander meervoud).

De andere aanwijzing, de vorm van persoonlijke voornaamwoorden, is te zien in de volgende zinnen.

- (3) c Vanochtend introduceerde de trainer hem.
- (4) c Zo versloegen zij de as-mogendheden.
- (5) c In 2001 kreeg hij de P.C. Hooftprijs.

In (3)c is aan *hem* al te zien dat de aangeduide participant het object van de introductie is en de trainer dus degene is die het doet. In (4)c is aan de vorm van *zij* te zien wie de overwinnaars zijn en dat de as-mogendheden dus de verslagenen zijn. We maken veel gebruik van voornaam-

woorden, niet alleen om er personen en zaken in onze directe omgeving mee aan te duiden, maar ook om ermee te verwijzen naar eerder genoemde personen en zaken. Doordat er bij persoonlijke voornaamwoorden een naamvalsonderscheid is en doordat zulke voornaamwoorden frequent voorkomen, bevatten vrij veel zinnen in Nederlands taalgebruik naamvalsaanwijzingen voor de rolverdeling.

Verschillende grammaticale aanwijzingen voor rolverdeling in een gebeuren (volgorde, getalsovereenstemming, naamvallen van voornaamwoorden) gaan vaak samen, gezamenlijk leveren ze dan een optimaal totaalbeeld. Er bestaat echter geen strikte relatie tussen volgorde en rolverdeling, getuige de volgende zinnen.

- (14) Plotseling bekiïp haar de angst voor armoede
 (15) Gisteren heeft ons een zware ramp getroffen

Hier fungeert de volgorde vooral om het salientste nieuws van de zin, *de angst voor armoede en een zware ramp*, op een prominente plaats achterin neer te zetten. Het zijn de angst en de ramp die het bekrûpen en het treffen doen, maar ze worden pas genoemd na *haar* en *ons*. Die vertonen echter duidelijk een objectvorm, en in (15) is er bovendien een getalsverschil tussen de participanten. Kennelijk zijn er zo genoeg aanwijzingen voor de rolverdeling om de gekozen volgorde mogelijk te maken. De volgorde als in (14) en (15) zien we zelden als het object geen voornaamwoord is. Construeren we zulke zinnen, dan klinken die erg moeizaam:

- (14) a Plotseling bekiïp de oude vrouw de angst voor armoede
 (15) a Gisteren heeft Amerika een zware ramp getroffen

Duidelijk is in elk geval dat de plaats van een element in een zin ook een aanwijzing kan zijn voor andere interpretatieaspecten dan rolverdeling, en wel voor prominentie van de informatie zoals in (14) en (15). De plaats van een element is dus slechts een van de aanwijzingen voor de rolverdeling, en kennelijk niet de meest strikte. Het Nederlands verschilt in dit opzicht aan de ene kant van talen met een uitgebreider naamvalstelsel, waarin volgorde niet of nauwelijks een rol speelt als aanwijzing voor rolverdeling, en aan de andere kant van een taal als het Engels, waarin de positie van een participant juist een veel striktere aanwijzing daarvoor vormt:

- (16) This morning, the trainer introduced the new signing
 (17) That way, the allies defeated the Axis powers
 (18) In 2001, the old poet received the P.C. Hooft award

In het Engels is niet zozeer de *onderlinge* positie van participanten van belang, maar vooral de positie ten opzichte van het *werkwoord*. Daar geldt als een vrij strikte regel: het antwoord op de vraag wie-wat-doet is af te leiden van het antwoord op de vraag welke participant direct voor het werkwoord staat (ongeacht de andere elementen in de zin en ongeacht de vraag of het een hoofd- of bijzin is). In het Engels staat het onderwerp nooit samen met het object rechts van het werkwoord, zoals in de Nederlandse zinnen (3), (4) en (5), en in de praktijk staat het onderwerp in mededelende zinnen vrijwel altijd links van het werkwoord. Er zijn wel zogeheten 'presentatieve zinnen' zoals *Here comes the sun*, met eenzelfde volgorde als in het Nederlands, maar in het Engels is juist dit een afwijkende volgorde. En zoals zin (19) laat zien, zijn zinnen met een flinke afstand tussen onderwerp (hier cursief) en werkwoord heel normaal Nederlands, terwijl zo'n scheiding in het Engels helemaal niet kan.

- (19) Volgens het wetsvoorstel krijgen in het schoolparlement behalve de leraren en de leerlingen ook *de ouders* inspraak.

In het Engels is een specifieke positie ten opzichte van het werkwoord dus een krachtiger aanwijzing voor de rolverdeling dan in het Nederlands. Daar staat tegenover dat er in het Nederlands, anders dan in het Engels, een duidelijk getalonderscheid bij het werkwoord bestaat, wat een nauwe band met het onderwerp creëert. De factor ‘volgorde’ is toch ook in het Nederlands wel werkzaam, blijkens een zin als (20):

- (20) Het Spaanse team versloeg Oranje gemakkelijk.

Zelfs met een accent op *Spaanse* is het moeilijk om hierin Oranje als winnaar te zien, al is het in een sturende context niet onmogelijk (*Met de Portugezen had Nederland het heel moeilijk, maar het Spaanse team versloeg Oranje gemakkelijk*). In (21) is het wel duidelijk wie de winnaars zijn dankzij het verschil in getal van de participanten en het meervoud van het werkwoord:

- (21) Het Spaanse team versloegen de Nederlanders gemakkelijk.

Dus, voor sprekers van het Nederlands, die van jongs af aan gewend zijn te letten op de factor ‘getal’ van het werkwoord, is het onderkennen van de rolverdeling in een zin als (21) niet echt een probleem. Onderzoek heeft aangetoond dat Engelsen die Nederlands als tweede taal leren, heel lang grote moeite hebben met zinnen als (19) en (21), omdat ze vanuit hun eigen taal veel meer gewicht hechten aan de positie van een element ten opzichte van het werkwoord. Ook al spelen in verschillende talen min of meer dezelfde factoren een rol bij de interpretatie, het is toch telkens nog een vraag wat precies in elke taal afzonderlijk de ‘mix’ van factoren is, en hoe de onderlinge gewichtsverdeling is.

5.2.2 Grammatica en ‘construal’: causaliteit en perspectief

Grammaticale verschijnselen als getalovereenstemming tussen een werkwoord en een participant, of de volgorde van elementen, zijn zeer *algemene* vormaspecten van zinnen. Het zijn dan ook slechts heel globale aanwijzingen voor de interpretatie van zinnen: globale aspecten als de rolverdeling (‘wie-doet-wat’) en de TIJDSTRUCTUUR (‘durend, er midden in’ versus ‘momentaan’). De betekenis van grammaticale vormen is altijd globaal; in alle talen vind je wel *woorden* voor specifieke tijdsduren (zoals *kwartier*, *maand*), maar je zult geen taal ter wereld vinden die een *grammaticale* vorm (een affix of een constructie) heeft om aan te duiden dat een proces bijvoorbeeld een dag heeft geduurd. Zo plaatsen ook de grammaticale tijdsaanduidingen – de morfologische verleden tijd in (22) en de syntactische voltooid tijd in (23) – de vermelde gebeurtenissen alleen heel globaal ten opzichte van de spreesituatie:

- (22) Het eten was erg lekker.
 (23) De kok heeft er veel zorg aan besteed.

In zinnen waarmee we een oorzaak-gevolgrelatie beschrijven, geeft het werkwoord heel vaak aan hoe iets gemaakt of veranderd wordt, bijvoorbeeld:

- (24) Hij trok het scherm naar beneden.
 (25) Ze schreef dat ze niet kon komen.

- (26) De golven spoelden het eiland weg

We kunnen een OORZAKELIJK VERBAND echter ook aanduiden met grammaticale middelen, zoals causatiefconstructies met *laten* of *doen*

- (27) De portier liet het brandscherm zakken
 (28) Zij heeft laten weten dat ze niet kon komen
 (29) De golven deden het booreiland omslaan
 (30) De kritiek deed hen beseffen dat het roei om moest

Hier wordt het gevolg wel concreet genoemd (*zakken, weten, verdwijnen, beseffen*), maar de CAUSALITEIT wordt slechts globaal aangeduid. Het subtiel verschil tussen *laten* en *doen* in deze constructies is geanalyseerd door Verhagen en Kemmer (1992). Volgens hen wordt het oorzakelijk verband in (27) en (28) voorgesteld als indirect en complex: het gevolg is niet alleen afhankelijk van wat de portier en de 'zij' doen, maar er zijn ook andere factoren bij betrokken. Dat kan bijvoorbeeld de zwaartekracht en/of het gewicht van het brandscherm zijn in (27), of de mentale activiteit van een ontvanger van het bericht in (28). De specifieke aard van die factor is niet af te lezen uit de gebruikte constructie.

Met een *doen* causatief als in (29) en (30) wordt het oorzakelijke verband juist voorgesteld als direct en simpel: het optreden van het gevolg is enkel en alleen afhankelijk van de golven en de kritiek. Niet voor niets komen *doen*-causatieven vooral voor bij niet-levende oorzaken, terwijl bij menselijke interacties vooral *laten* causatieven gebruikt worden. Als je in plaats van *doen* in deze twee zinnen *laten* invult, krijg je al gauw een indruk van personificatie van de golven en de kritiek: een duidelijke aanwijzing dat *laten* causatieven een middel zijn waarmee een voorstelling van indirecte causaliteit wordt opgeroepen.

Causatiefconstructies noemen de oorzaak en het gevolg van een causaal gebeuren weliswaar apart, maar nog steeds wel in een, enkelvoudige zin. Daardoor verschilt deze voorstelling van een causaal gebeuren van die waarin de oorzaak in een hoofdzin en het gevolg in een bijzin vermeld worden, zoals in de volgende twee zinnen:

- (31) De portier zorgde ervoor dat het brandscherm naar beneden zakte
 (32) De golven leidden ertoe dat het booreiland omsloeg

In de voorstellingen die deze zinnen oproepen, hoeven de portier en de golven niet per se zelf ook participant zijn in het gebeuren waarin het gevolg daadwerkelijk optreedt. Zin (31) kan slaan op een situatie waarin de portier een zaalwacht opbelde met de opdracht het brandscherm te laten zakken. En zin (32) kan slaan op een langdurig proces van geleidelijke ondermijning van het booreiland waardoor het uiteindelijk omsloeg (mogelijk zelfs op een moment dat er nauwelijks golven waren). In die gevallen is er dus een behoorlijke afstand tussen het oorzaak gebeuren en het gevolg gebeuren. Een situatie met zo'n afstand tussen oorzaak en gevolg kan niet beschreven worden met een causatiefconstructie die legt een 'construal' op van een enkelvoudig gebeuren.

Er is nog een type constructies met een algemene structuur die sterk lijkt op die van causatiefconstructies, voorbeelden zijn zinnen als de volgende:

- (33) Ik zie brede rivieren door het land stromen
 (34) Ik hoor de mensen zingen

Net als de causatiefconstructies bevatten deze zinnen een 'COMPLEMENT WERKWOORD' in de vorm van een 'kale' INFINITIEF (*staan* en *zingen*, zonder *te*), op de plaats van *doen* of *laten* staat hier een WAARNEMINGSWERKWOORD (hier *zien* en *horen*) Met zo'n werkwoord wordt een situatie expliciet gepresenteerd als door iemand waargenomen. In feite is ook hier sprake van een soort oorzakelijk verband, maar dan in omgekeerde richting: een toestand of gebeurtenis is de oorzaak van een bepaalde waarneming. Is het nu bij dit soort zinnen ook zo dat het om participanten in een enkelvoudig gebeuren moet gaan? Daar lijkt het wel op als we (33) en (34) vergelijken met zinnen als de volgende, waarin de waarneming en het waargenomene onderscheiden zijn in een hoofd- en een bijzin.

- (35) Ik zie dat er brede rivieren door het land stromen
 (36) Ik hoor dat de mensen zingen

Hoewel ook deze zinnen het stromen van de rivieren en het zingen van de mensen presenteren vanuit het PERSPECTIEF van een *ik*, is er een belangrijk verschil met de zinnen (33) en (34). Terwijl (33) betekent dat je echt zelf de rivieren in het landschap ziet, kan (35) bijvoorbeeld ook slaan op een waarneming van lange bruggen waaruit je de conclusie trekt: er stromen brede rivieren. En (36) kan betekenen dat iemand anders je vertelt dat de mensen zingen, zonder dat je het zingen zelf waarneemt. Zo'n interpretatie is bij (34) onmogelijk. Kortom, in infinitiefconstructies bij waarnemingswerkwoorden zijn waarneming en waargenomene inderdaad participanten in hetzelfde enkelvoudige gebeuren. Dit verklaart ook waarom dergelijke constructies niet voorkomen met een werkwoord als *denken*, terwijl daar wel een gewone bijzin bij kan.

- (37) *Ik denk (er) brede rivieren door het land stromen
 (38) Ik denk dat er brede rivieren door het land stromen

Iets in de buitenwereld kan nu eenmaal nooit direct de oorzaak zijn van wat je denkt (hooguit aanleiding), immers denken is geen waarneming. Interessant is in dit verband het gedrag van het werkwoord *vinden*. Ook dat kan in beide constructies voorkomen.

- (39) a Ik vond het jaarverslag niet deugen
 b Ik vond dat het jaarverslag niet deugde

De indruk die het jaarverslag op je maakt, kan met een infinitiefconstructie uitgedrukt worden. Heeft de mening aangeduid met *vinden* echter betrekking op iets wenselijks, dan kan die situatie uiteraard niet de directe grondslag zijn voor je indruk, en kan er geen infinitiefconstructie gebruikt worden.

- (40) a *Ik vind het jaarverslag moeten deugen
 b Ik vind dat het jaarverslag moet deugen

De conclusie is: het patroon van een kale infinitief bij een causatief werkwoord of een waarnemingswerkwoord roept een voorstellingswijze van een gebeuren op waarin de verschillende elementen delen van een enkel gebeuren aanduiden.

Tot slot zullen we het passief bekijken als voorbeeld van een 'construal' die grammaticaal wordt uitgedrukt. Terwijl zinnen met werkwoorden als *zien*, *horen*, *denken*, *vinden* een situatie direct in iemands perspectief plaatsen, doet het passief iets met het perspectief op een indirecte

manier. Hierboven hebben we al een paar gevallen van passieve zinnen gezien, nog een voorbeeld is (41)

- (41) De werknemers van 50 jaar en ouder worden door de bank ontslagen

Een kenmerk van de passiefconstructie in deze zin is dat de participant die in getal met de persoonsvorm overeenstemt, het gebeuren ondergaat. Nu hebben we eerder gezegd dat in zinnen die handelingen beschrijven, de getalsovereenstemming een aanwijzing oplevert voor de rolverdeling: het onderwerp is degene die het doet. In een passieve zin is het onderwerp dus juist niet die *HANDELENDE PERSOON*. Dat betekent dat we de functie van getalsovereenstemming iets anders moeten formuleren: een meervoudige persoonsvorm geeft de aanwijzing dat de hoorders zich een meervoudige voorstelling moeten maken van de participant waar zij zich het meest mee identificeren, de instantie *vanuit wiens perspectief* de situatie bekijken. In zinnen die een handeling beschrijven is dat de handelende persoon. Dat ligt ook wel voor de hand omdat we als mensen makkelijker het perspectief innemen van handelende wezens dan dat van lijdzame objecten. Het Nederlands heeft echter een grammaticaal middel om aan te geven dat we het gebeuren juist *niet* vanuit de handelende persoon bekijken, en dat is het passief.

De stelling dat een meervoudige persoonsvorm zelf een meervoudige voorstelling van het onderwerp oproept heeft overigens nog extra voordelen. Hiermee karakteriseren we ten eerste ook gevallen als (42), waar het onderwerp (*Het*) vormelijk gezien enkelvoudig is, maar betrekking heeft op een meervoudige voorstelling.

- (42) Het zijn nu eenmaal ijverige jongens

In de tweede plaats kunnen we er zinnen mee verklaren als de volgende

- (43) Volgens het principe 'als er geen gevaren meer zijn, moeten ze worden uitgelokt' staat op het vliegveld Gatwick een aantal ouderwetse waaghalzen klaar zoals alleen het Britse Gemenebest dat bij elkaar kan biengen
- (44) Een aantal gemeenten mogen met ingang van 1 januari geen gebruik meer maken van de diensten van het rijkscomputercentrum te Apeldoorn

Deze zinnen vertonen het verschijnsel dat bij de naamwoordgroep *een aantal X* de persoonsvorm soms in het enkelvoud en soms in het meervoud staat, dus zonder enig vormelijk verschil tussen het onderwerp in de ene en de andere zin. Het punt is dat het in zin (43) om een stuntteam gaat, dus om een groep mensen die hier vooral als een collectieve eenheid wordt opgevat, terwijl het in (44) kennelijk gaat om een losse verzameling gemeenten, die alleen maar met elkaar gemeen hebben dat ze geen gebruik meer mogen maken van het rijkscomputercentrum. Het gebruik van een passiefconstructie maakt het dus mogelijk het perspectief van een zin op een bepaalde manier te manipuleren. Vergelijk de passieve zin (41) eens met zijn actieve pendant in (45)

- (41) De werknemers van 50 jaar en ouder worden door de bank ontslagen
 (45) De bank ontslaat de werknemers van 50 jaar en ouder

Aan de getalsovereenstemming tussen *de werknemers* en de persoonsvorm (*worden*) in (41) is te zien dat we de situatie hier vanuit het werknemersperspectief moeten bekijken en *niet* vanuit de handelende persoon (de bank, die in een *door*-bepaling staat), wat zonder het passief het geval

zou zijn. Taalgebruikers kunnen verschillende redenen hebben om voor de ene of de andere formulering te kiezen. Met (45) kun je bijvoorbeeld de verantwoordelijkheid van de bank benadrukken, terwijl je met (41) sympathie met de werknemers kunt suggereren. Ook kan van belang zijn welke instantie in de context het meest prominent is. Het passief maakt het zelfs mogelijk om de handelende persoon helemaal weg te laten.

(46) De werknemers van 50 jaar en ouder worden ontslagen.

Dit gebruik van het passief is veel frequenter dan dat met vermelding van de handelende persoon. Als sprekers de verantwoordelijkheid voor een bepaalde handeling in het vage willen laten, kan het passief hun dus van pas komen. In modern Nederlands is dit een van de belangrijkste functies van het passief. Het kan zelfs gebruikt worden bij 'intransitieve' werkwoorden (werkwoorden die handelingen aanduiden die geen object hebben) om alleen maar aan te geven dat de situatie niet vanuit het perspectief van de handelende persoon bekeken wordt.

(47) Er werd veel gelachen.

(48) In dit gebouw mag niet geïmokeerd worden.

Het 'vervagen' van de verantwoordelijkheid van de handelende persoon in het passief is overigens niet alleen een gevolg van het weglaten ervan. Het treedt ook aan het licht in passieve zinnen waarin de handelende persoon niet alleen vermeld wordt, maar zelfs het belangrijkste nieuws van de zin vormt. Een voorbeeld:

(49) Het telefoonverkeer werd ontegenwoordig door alle verontuste ouders van hennep gebruikende kinderen.

Aan een vergelijking van deze zin met zijn actieve pendant valt goed te illustreren welk effect het passief kan hebben.

(50) Alle verontuste ouders van hennep gebruikende kinderen ontregelden het telefoonverkeer.

In de laatste formulering worden de ouders tamelijk nadrukkelijk voorgesteld als bewust handelende personen – zoals mensen zichzelf in principe zien – die het ontregelen van het telefoonverkeer daadwerkelijk op het oog hebben, en allemaal bellen om precies dat doel te bereiken. De oorspronkelijke zin (49) roept echter veeleer de voorstelling op dat de ontregeling van het telefoonverkeer het *onbedoelde* gevolg was van de massaliteit waarmee verontuste ouders waren gaan bellen. Met andere woorden, de ouders worden hier niet zozeer voorgesteld als bewust handelende personen zoals mensen zichzelf in principe zien, maar meer als een soort natuurkracht. Het is ook zo dat 'handelingen' van echte natuurverschijnselen heel natuurlijk klinken in het passief, soms zelfs natuurlijker dan in het actief, getuige zinnen als de volgende:

(51) De auto werd getroffen door de bliksem.

(52) De bliksem trof de auto.

In (52) lijkt de bliksem gepersonifieerd te zijn, alsof het meer is dan een levenloos natuurverschijnsel. Interessant is dan ook dat naast zin (53) de passieve pendant (54) een merkwaardige indruk maakt.

- (53) Dat beloof ik
 (54) Dat wordt door mij beloofd

Zoals we in paragraaf 5.3 nog zullen bespreken, voert een spreker met het uitspreken van (53) daadwerkelijk een belofte uit. Echter, met het passief in (54) roept hij een voorstelling van zichzelf op als niet-helemaal zoals hij zichzelf normaal ziet. Dat is natuurlijk vreemd en verklaart de merkwaardige indruk die de zin maakt, evenals het feit dat je met zo'n zin geen belofte doet. In het algemeen geldt: hoe 'verder' de handelende persoon conceptueel van de spreker af staat en/of hoe 'dichter' het eventuele object conceptueel bij de spreker staat, hoe beter het passief past; en hoe meer het omgekeerde het geval is, des te beter past het actief.

5.3 Zinstypen

We hebben nu enkele syntactische middelen bekeken die globale aanwijzingen geven over het gebeuren waar een zin over gaat, en over het perspectief van waaruit het bekeken wordt. Zoals we aan het begin van dit hoofdstuk zeiden, hebben zinnen – anders dan woorden – de bijzondere functie dat we er COMMUNICATIEVE HANDELINGEN mee verrichten. Wat voor rol spelen syntactische patronen in dát opzicht?

Kunnen we ZINSTYPEN onderscheiden die in de interactie tussen sprekers en toegesprokene een functie hebben als MEDEDELEND, VRAGEND, UITROEPEND en BEVELEND? Zo ja, waaraan zijn die typen dan te herkennen, wat zijn hun kenmerken? Laten we eens kijken naar tabel 1. Hier worden vijf typen gekarakteriseerd op basis van een paar hoofd- en nevenkenmerken. Is er een

Tabel 1 Enkele zinstypen in het Nederlands

ZINSTYPE	ei is een onderwerp	er gaat een zinsdeel aan het toevoegde werkwoord vooraf		MOGELIJKE FUNCTIE
A	+	+	<i>Ed is naar huis gegaan</i>	mededeling
		het eerste zinsdeel is/bevat geen vraagwoord of uitroepend woord		
B	+	+	<i>Waar is Ed naartoe gegaan?</i> <i>Hoe laat is Ed weggegaan?</i>	vraagwoord- vraag
		het eerste zinsdeel is/bevat een vraagwoord		
C	+	+	<i>Wat is Ed vroeg naar huis gegaan!</i> <i>Wat een mensen zijn erheen gegaan!</i>	uitroep
		het eerste zinsdeel is/bevat een uitroepend woord		
D	+	-	<i>Is Ed naar huis gegaan?</i>	ja/nee-vraag
E	-	-	<i>Ed, ga naar huis!</i>	bevel

onderwerp in de zin? Gaat er een zinsdeel vooraf aan het vervoegde werkwoord? En in het laatste geval, wat is het voor een zinsdeel is het een VRAAGWOORD of UITROEPEND WOORD, of bevat het zinsdeel zo'n woord?

Zinnen van de typen A D hebben alle een onderwerp, maar een zin van type E niet. In het voorbeeld van type E fungeert *Ed* als AANGESPROKEN PERSOON. In de zinnen van de typen A C gaat een zinsdeel aan het VERVOEGDE WERKWOORD vooraf. De inhoud van dit zinsdeel is telkens anders. In het voorbeeld bij A is het eerste zinsdeel *Ed*, dit is geen vraagwoord zoals *waar* bij B of een uitroepend woord zoals *wat* bij C.

Tabel 1 maakt onderscheid tussen VRAAGWOORDVRAGEN en JA/NEE-VRAGEN. Bij een vraagwoordvraag wordt verwacht dat het antwoord ingaat op wat met het vraagwoord aan de orde wordt gesteld. Dus bij een zin als *Waar is Ed naartoe gegaan?* gaat de spreker ervan uit dat Ed ergens naartoe is gegaan, maar de vraag is waarnaartoe. Bij een ja/nee-vraag wil de spreker weten of het antwoord bevestigend of ontkenkend is. Anders gezegd, het antwoord dat de spreker wil krijgen, is *ja* of *nee*.

Zinstype A enkele subtypen

Het overzicht in tabel 1 oogt aantrekkelijk. De werkelijkheid is echter gecompliceerder, zoals blijkt uit de vergelijking van de tekstjes in (55)–(57). Want al vertoont de eerste zin in deze tekstjes steeds de kenmerken van type A, hij heeft telkens een andere functie, zoals de intonatieken en het accentteken aangeven.

- (55) *Ed is naar huis gegaan. Hij voelde zich niet lekker.*
- (56) *Ed is naar huis gegaan? Zie ik dat goed?*
- (57) *Ed is naar huis gegaan? Wat zullen we nou krijgen?*

In (55) is de eerste zin een mededeling. In (56) is de eerste zin een GISSENDE VRAAG waarop een antwoord verwacht wordt. In (57) is de eerste zin een VRAGENDE UITROEP van ongeloof, verbijstering of ergernis. Een antwoord is vaak volstekt overbodig, want niet zelden is de vragende uitroep juist opgeroepen door een voorafgaande mededeling als *Ed is naar huis gegaan*. Zo'n vraag wordt dan ook wel een ECHOVRAAG genoemd.

Tabel 2 *Onderverdeling van zinstype A*

ZINSTYPE	e1 is een onderwerp	e1 gaat een zinsdeel aan het vervoegde werkwoord vooraf het zinsdeel is/bevat geen vraag of uitroepend woord	intonatie accent		MOEELIJKHEID FUNCTIE
A 1	+	+	niet stijgend	<i>Ed is naar huis gegaan</i>	mededeling
A 2	+	+	stijgend	<i>Ed is naar huis gegaan?</i>	gissende vraag
A 3	+	+	stijgend en zwaar accent	<i>Ed is naar huis gegaan?</i>	vragende uitroep (echovraag)

Op grond van de observaties bij de eerste zin in (55) (57) kunnen we zinnen met de kenmerken van A onderverdelen zoals in tabel 2

Zinstypen B en D enkele subtypen

De subtypen A 2 en A 3 delen het kenmerk van de stijgende intonatie. Is zo'n intonatie wellicht kenmerkend voor alle soorten vragen? Laten we eens kijken naar de ja/nee-vragen in (58)

- (58) *Context Twee jongetjes zien een zweefvliegtuig overkomen, wat voor de een aanleiding is om de ander te vragen naar diens vliegervaring*
- a A Heb jij al 'ns in een zweefvliegtuig gezeten?
 - b B Nee, wel 'ns bij mijn oom in een sportvliegtuig
 - c A En heb je dan ook al 'ns in een helikopter gezeten?
 - d B Nee, ik heb nog nooit in een helikopter gezeten

De a-zin heeft normaal gesproken een stijgende intonatie. Opmerkelijk genoeg kiezen veel taalgebruikers bij de c-zin voor een intonatie die sterk lijkt op die van de mededelende d-zin. Zoiets kunnen we ook waarnemen bij de vraagwoordvragen in (59)

- (59) *Context A is met B in gesprek geraakt en hoort een licht accent in B's stem. A vraagt nu aan B*
- a A Als ik u vragen mag, waar bent u geboren?
 - b B In Polen
 - c A En waar is uw man geboren?
 - d B Hij is ook in Polen geboren

De a-zin van (59) wordt doorgaans uitgesproken met een stijgende intonatie. Ga nu eens na hoe de c-zin geïntoneerd kan worden. Dan blijkt dat de intonatie van de c-zin niet stijgend hoeft te zijn. Die kan nauw overeenkomen met die van de mededelende d-zin. Het vragende karakter van een zin vereist dus niet per se een stijgende intonatie. Hebben vervolgvragen wellicht nooit een stijgende intonatie? Die veronderstelling is voorbarig. Laten we maar eens kijken naar enkele vragen in de volgende fragmenten ('t Hart, *Een vlucht regenwulpen*, 1991: 21-22 en 161-162)

- (60) *Context Op een receptie ontdekt Maarten dat hij staat te praten met een zus van Martha, een oud-klasgenote op wie hij nog altijd verliefd is. Hij informeert dan bij de zus als volgt naar Martha*
- (i) 'Hoe gaat het met haar?'
'Heel goed, ze heeft twee schattige kinderen, een jongen en een meisje'
 - (ii) 'Speelt ze nog altijd zo mooi piano?'
'Ja, maar ze is van het conservatorium afgegaan, ze heeft daarna een tijdje op kantoor gezeten maar ze speelt nog altijd prachtig.'
 - (iii) 'Speelt ze nog altijd Haydn? Dat speelde ze toen namelijk veel.'
- (61) *Context Maarten dineert met een congressiste waarbij hij al weer ontboezemingen over haar ex te horen krijgt. Hij vraagt zich af waarom*
- (i) Waarom vertelt ze me dit? (ii) Waarom heeft ze mij na elke congresdag, tijdens het gezamenlijk gebruikte avondeten, over haar mislukte huwelijk verteld? (iii) Waarom?
 - (iv) Omdat ik, dankzij stil leedvermaak, zo aandachtig naar haar had weten te luisteren?

In de fragmenten (60) en (61) kunnen de vragen verschillend geïntoneerd worden. In (60) is een goede mogelijkheid dat (i) en (ii) beide een stijgende intonatie hebben, terwijl vraag (iii) niet stijgend geïntoneerd wordt. In (61) kan de intonatie van vraag (i) stijgend zijn, die van vraag (ii) niet, maar die van de vragen (iii) en (iv) wel.

Laten we eerst kijken naar de vervolgvragen in de mogelijkheid zonder stijgende intonatie, zoals in (60) *Speelt ze nog altijd Haydn?* Deze vraag gaat door op de bevestiging dat Martha nog altijd pianospeelt. In (60) wordt de vraag *Waarom vertelt ze me dit?* specifiek in de vraag *Waarom heeft ze mij na elke congressdag, tijdens het gezamenlijk gebruikte avondeten, over haar mislukte huwelijk verteld?* De vervolgvraag gaat in beide gevallen als een nadere vraag door op de vorige, de eerste vervolgvraag *Speelt ze nog altijd Haydn?* gaat tevens door op het verkregen antwoord. Ook bij de tekstjes (58) en (59) gaat de vervolgvraag door op de vorige vraag en het antwoord daarop. Met de vervolgvraag in (58) vraagt de ene jongen door naar de vliegervaring van de ander. In (59) wordt eerst naar de herkomst van mevrouw en vervolgens naar die van meneer geïnformeerd.

Hoe zit het nu met een reeks waarin een vervolgvraag toch een stijgende intonatie heeft, zoals heel goed mogelijk is bij vraag (ii) in (60) en de vragen (iii) en (iv) in (61)? In (60) informeert Maarten na zijn vraag *Hoe gaat het met haar?* wel verder naar Martha, maar de vervolgvraag *Speelt ze nog altijd zo mooi piano?* kan moeilijk opgevat worden als een nadere vraag naar Martha's welzijn, en zeker niet als een nadere vraag naar haar gezinssituatie, waar het voorafgaande antwoord in het bijzonder over gaat. In (61) hebben de elliptische (beknopte) vervolgvragen (iii) en (iv) allebei een stijgende intonatie, terwijl ze thematisch wel degelijk verband houden met de eerdere vragen. Ze gaan echter niet verder in op wat eerder gevraagd is. Immers, vraag (iii) *Waarom?* pakt de twee vorige vragen samen, min of meer als *Waarom dat alles?* en vraag (iv) stelt een nieuwe kwestie aan de orde, namelijk of Maarten zijn gissing wel juist vindt. Intussen kan de gedachte gerezen zijn dat het voor zinnen van type A wel zo is dat ze alleen dan vragend gebruikt kunnen worden als hun intonatie stijgend is, zoals tabel 2 lijkt te suggereren. Laten we eens kijken naar de volgende dialogues.

- (62) Context: *A en B proberen te bepalen waar een man en een vrouw vandaan komen*
- a A Zo te horen komt hij uit de omgeving van Rotterdam
 - b B Ja, dat denk ik ook. En zij komt vast uit Twente
 - c A Ja, daar zou je wel eens gelijk in kunnen hebben
- (63) Context: *In een wachthal op Schiphol zijn A en B met elkaar in gesprek geraakt*
- a A Zo te horen komt u uit de omgeving van Rotterdam
 - b B Klopt, ik kom uit Vlaardingen. En u komt vast uit Twente?
 - c A Nee nee, ik kom uit Salland

In (62) zitten geen vraagzinnen al komt een bevestigende reactie met *ja* tweemaal voor. Hoe zit het in (63)? Is de a-zin hier een mededeling of een vraag? Door de aanwezigheid van *zo te horen* kan de zin opgevat worden als een GISSENDE MEDEDELING, maar dat is in (62) niet anders. Een verschil is echter dat in (63) de betrokken gesprekspartner direct uitsluitsel kan geven. Dat geldt zowel voor de vraag in (63)a als voor de vraag in (63)b. (Is B een soort professor Higgins, een fictionele expert in accenten die de herkomst van mensen kan bepalen, dan kan *u* in (63)a vervangen worden door *hij*, terwijl de zin toch als een vraag kan blijven gelden. Uiteraard is het antwoord dan iets als *Klopt, hij komt uit Vlaardingen*.) De interactionele situatie blijkt dus een cruciaal gegeven te zijn voor de functie die we aan zinnen toekennen.

De verschillende soorten zinnen van de typen B en D die hiervoor besproken zijn, kunnen nu onderverdeeld worden als in het overzicht van tabel 3

Tabel 3 *Onderverdeling van de zinstypen B en D*

ZINSTYPEN	et is een onderwerp	er gaat een zinsdeel aan het vervoegde werkwoord vooraf	intonatie accent	MOGELIJKE FUNCTIE
B 1	+	+	niet stijgend	<i>Waar is Ed naartoe gegaan?</i> vraagwoordvraag (naderende vraag)
B 2	+	+	stijgend	<i>Waar is Ed naartoe gegaan?</i> vraagwoordvraag (initiele vraag)
B 3	+	+	stijgend en zwaai accent	<i>Waar is Ed naartoe gegaan?</i> vraagwoordvraag (echovraag)
D 1	+	-	niet stijgend	<i>Is Ed naar huis gegaan?</i> ja/nee vraag (naderende vraag)
D 2	+	-	stijgend	<i>Is Ed naar huis gegaan?</i> ja/nee vraag (initiele vraag)
D 3	+	-	stijgend en zwaai accent	<i>Is Ed naar huis gegaan?</i> ja/nee vraag (echovraag)

De zinstypen A 3 (tabel 2), B 3 en D 3 hebben met elkaar gemeen dat ze kunnen fungeren als echovraag. Zinstype A 2 deelt met de zinstypen B 2 en D 2 het vragende karakter. Een interessant punt is nu natuurlijk heeft zinstype A 1 inhoudelijk iets gemeen met de zinstypen B 1 en D 1? Deze kwestie zullen we hier laten rusten, maar kijk nog wel naar wat er gezegd is over het interactionele verschil tussen de functie van enkele zinnen in (62) en (63)

In de tabellen 1-3 zijn lang niet alle Nederlandse zinstypen in kaart gebracht. Zelfs de functies van de zinstypen A-E zijn nog maar heel summier gekarakteriseerd. Enkele bijzondere functies gaan we nu nader onder de loep nemen.

5.4 Taalhandelingen

We hebben gezien dat de besproken zinstypen uiteenlopende functies kunnen hebben. Maar nog heel wat meer functies zijn mogelijk. Dat blijkt al wel uit een beknopt overzicht als in tabel 4, waarin een reeks toepassingen van de zinstypen A, D en E zijn opgesomd.

Tabel 4 *Zinstypen en functies*

ZINSTYPE	FUNCTIE	
A	mededeling	<i>Deze trein gaat naar Amsterdam Centraal</i>
	vraag	<i>U bent hier nooit eerder geweest?</i>
	bevel	<i>Je gaat nu onmiddellijk naar bed</i>
	verzoek	<i>U neemt het me toch niet kwalijk, hoop ik?</i>
	uitnodiging	<i>Je drinkt toch wel even een borreltje mee?</i>
	suggestie	<i>Je laat je eten koud worden</i>
	advies	<i>Je kunt je arm het best even met rust laten</i>
D	provocatie	<i>Jij durft dat niet</i>
	vraag	<i>Gaat deze trein naar Den Haag of naar Rotterdam?</i>
	bevel	<i>Heb je dat nou opgeschreven?</i>
	verzoek	<i>Wacht je hier even?</i>
	uitnodiging	<i>Wil je niet even gezellig binnenkomen?</i>
	suggestie	<i>Is het hier niet veel te koud?</i>
	advies	<i>Zou je daar maar liever niet wegblijven?</i>
E	provocatie	<i>Durf je 't soms niet?</i>
	bevel	<i>Stop!</i>
	verzoek	<i>Kom eens even hier</i>
	uitnodiging	<i>Kom toch binnen</i>
	suggestie	<i>Blijf daar maar liever een beetje uit de buurt</i>
	advies	<i>Proef maar 'ns</i>
	provocatie	<i>Waag 't 's!</i>

Bij veel voorbeelden in tabel 4 is het lastig te bepalen waardoor ze de aangeduide functie kunnen hebben. Hun functie wordt niet alleen door de intonatie en accentuatie bepaald, maar ook door de woorden. Soms met name door het werkwoord of hulpwerkwoord, soms vooral door een bijwoord als *onmiddellijk*, *toch*, *niet*, *wel*, *even*, *maar*, *soms*, *eens*. Doorgaans maken we uiteindelijk uit de context op wat de functie is, zoals gebleken is bij de tekstjes (62) en (63), waarin *Zo te horen komt hij uit de omgeving van Rotterdam* en *En zij komt vast uit Twente* als gissende mededelingen kunnen worden opgevat, maar *Zo te horen komt u uit de omgeving van Rotterdam* en *En u komt vast uit Twente* als gissende vragen.

We gaan nu eerst zinnen bespreken waarin het werkwoord een sterke aanwijzing is voor hun functie. Daarna gaan we zinnen bekijken die ook zo'n functie hebben maar niet zo'n werkwoord.

Performatieve taalhandelingen

Nu eerst zinnen waarin de spreker met een bepaald type werkwoord aangeeft wat hun functie is, zoals in de zinnen van (64)-(67)

- (64) Ik deel je mee morgen op tijd te komen
- (65) Ik vraag je morgen op tijd te komen
- (66) Ik beveel je morgen op tijd te komen
- (67) Ik beloof je morgen op tijd te komen

Karakteristiek voor deze zinnen is dat ze kunnen dienen als uitingen waarmee de spreker doet wat hij zegt terwijl hij zegt wat hij doet. Met zin (67) zegt de spreker dat hij belooft morgen op tijd te komen, en terwijl hij dat zegt, belooft hij dat ook metterdaad. Dus, de spreker verricht de handeling die hij met een zin als (67) aanduidt, met dat hij de zin uitspreekt. Hoe merkwaardig het is dat een spreker in een en dezelfde uiting een handeling aanduidt en realiseert, wordt duidelijk bij vergelijking van zin (67) met zin (68).

(68) Ik kom morgen op tijd

Als ik zeg *Ik kom morgen op tijd*, kan ik er een belofte mee doen zonder dat ik zeg dat ik die belofte doe. Maar als ik zeg *Ik beloof je morgen op tijd te komen*, dan doe ik een belofte en zeg expliciet dat ik die belofte doe. Hoe kan het dat ik toch met beide zinnen een belofte doe?

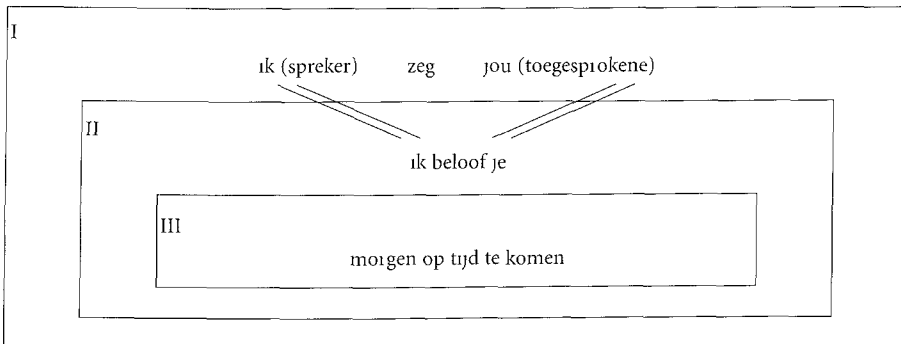
Laten we nu eerst nagaan wat kenmerkend is voor zinnen als (64) (67). Zulke zinnen zijn nogal bijzonder, want er hoeft maar een kleine wijziging in aangebracht te worden of dat wat ze zo karakteristiek maakt, gaat verloren. Dat is te zien als *je* in de a-versie van (67) wordt vervangen door *Jan* in de b-versie.

(67) a Ik beloof je morgen op tijd te komen

(67) b Ik beloof Jan morgen op tijd te komen

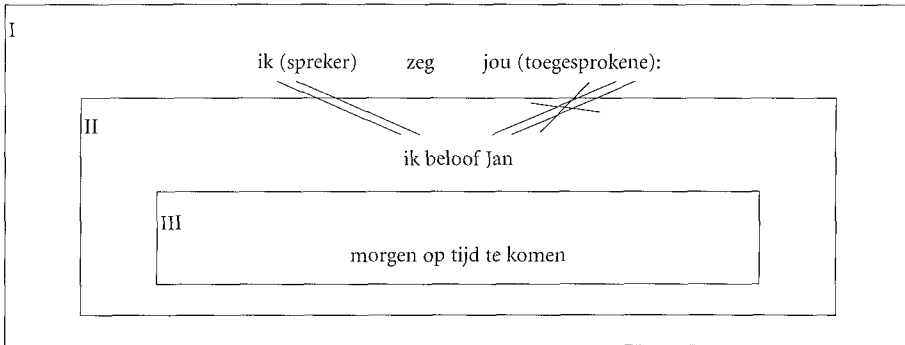
In de b-versie laat de spreker aan een niet aangeduide toegesprokene weten dat hij van plan is Jan te beloven morgen op tijd te komen. De spreker doet zijn belofte dus nog niet aan Jan op het moment dat hij de b-versie uitspreekt. Het verschil tussen (67)a en (67)b kan toegelicht worden met de figuren 1 en 2.

Figuur 1 *Ik beloof je morgen op tijd te komen*

In figuur 1 wordt de situatie van zin (67)a zo voorgesteld dat die geheel is ingekaderd in de situatie 'ik (spreker) zeg jou (toegesprokene)'. De dubbele lijntjes geven aan dat de betrokken personen identiek zijn.

Nu figuur 2, voor de situatie van (67)b. Hier is de spreker in vak I gelijk aan de belover in vak II, maar de toegesprokene in vak I is niet degene aan wie in vak II iets beloofd wordt.

Figuur 2 *Ik beloof Jan morgen op tijd te komen.*

De bijzondere status van uitingen als (67)a is door de taalfilosoof John L. Austin (1962) als eerste systematisch onderzocht. Hij noemt ze PERFORMATIEVE TAALHANDELING. Wat zijn de belangrijkste kenmerken van performatieve taalhandelingen?

Wil ik met een uiting aanduiden wat ik doe, en er tegelijkertijd mee doen wat ik aanduid, dan moet die uiting aan de volgende eis voldoen. Iemand moet een handeling als in vak II van figuur 1 aanduiden en tegelijkertijd uitvoeren. Dit kan alleen als zo iemand zowel spreker als uitvoerder is, en als degene die direct betrokken is bij de uitvoering (de 'je' in vak II), tevens degene is tegen wie dat alles gezegd wordt (de 'jou' in vak I). Dit kan met de a-versie van (67) gedaan worden, maar niet met de b-versie. In de b-versie zeg ik in vak I wel tegen mijn gesprekspartner wat ik doe, maar ik zeg het op dat moment niet tegen degene aan wie ik iets wil beloven. Dus bij de b-versie voltrek ik de handeling aangeduid in vak II niet op het moment dat ik de zin in dat vak uitspreek. Met de b-versie duid ik dus in feite alleen maar aan wat ik ga doen, en breng daarmee nog niet ten uitvoer wat ik aanduid.

Kortom, de aanduiding en realisering van wat ik doe, hebben in de a-versie tegelijk plaats, maar in de b-versie niet. Performatieve taalhandelingen moeten dus voldoen aan de eis dat de aanduiding en realisering van wat ik doe, samenvallen. Zo'n samenvallend is er niet wanneer de spreker in vak I een ander is dan die in vak II. Zie bijvoorbeeld de c-versie.

(67) c Zij belooft je morgen op tijd te komen.

Wie zin (67)c uit, fungeert als spreker in vak I. Dat is niet degene aangeduid met *zij*. Hierdoor kan de handeling in vak I niet gelijk zijn aan de handeling in vak II.

Moeten de aanduiding en realisering van wat ik doe samenvallen, dan mag er ook geen verschil zijn tussen de tijd waarop ik de handeling aanduid en de tijd waarop ik de handeling realiseer. Dus er mag geen tijdsverschil zitten tussen de handelingen in vak I en vak II. Het belang van deze voorwaarde blijkt uit de d-versie.

(67) d Ik beloofde je morgen op tijd te komen.

Met deze uiting doe ik geen belofte, want met *beloofde* maak ik kenbaar dat de handeling niet op het moment van spreken plaatsheeft. Immers, de beloofhandeling is al gerealiseerd op het moment dat ik die aanduid.

De voorwaarden waaraan een performatieve taalhandeling als *ik beloof je morgen te komen* moet voldoen, zijn met opzet *niet* gesteld in grammaticale termen als de volgende.

- 1 Het meewerkend voorwerp is een persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon.
(Denk aan de vergelijking van de a- met de b-versie.)
 - 2 Het onderwerp is een persoonlijk voornaamwoord van de eerste persoon.
(Denk aan de vergelijking van de a- met de c-versie.)
 - 3 Het werkwoord staat in de onvoltooid tegenwoordige tijd.
(Denk aan de vergelijking van de a- met de d-versie.)
- Zo'n grammaticaal geformuleerde karakterisering schiet tekort zoals blijkt uit (67)e:

(67) e Ik beloof morgen niet te laat te komen.

Want al ontbreekt hier een meewerkend voorwerp, (67)e kan wel degelijk fungeren als een performatieve taalhandeling. En bekijk ook (69)-(74).

- (69) Bij dezen bent u veroordeeld tot de betaling van 500 euro boete.
 (70) Peter, je bént gewaarschuwd!
 (71) Je bent bij dezen van harte uitgenodigd.
 (72) Bij dezen is het voorstel aangenomen.
 (73) Afgesproken.
 (74) Gefeliciteerd.

Hier ontbreekt niet alleen een meewerkend voorwerp, maar ook een onderwerp in de eerste persoon. Verder staat geen van de zinnen in de onvoltooid tegenwoordige tijd. Toch voldoen alle zinnen aan de voorwaarden voor performatieve taalhandelingen: mét dat de spreker de zin uit, wordt het aangeduide van kracht.

We hebben nu gezien dat bij performatieve taalhandelingen het hoofdwkwoord een cruciale rol speelt. Dit geldt niet alleen voor de hoofdwkwoorden in (64)-(67) maar ook voor veel andere als *garanderen*, *verzekeren*, *verzoeken*, *uitnodigen*, *waarschuwen*, *wedden*. Het zijn niet als zodanig performatieve werkwoorden, want ze kunnen ook dienst doen in niet-performatieve taalhandelingen, getuige (67)b-(67)d.

Impliciet en expliciet illocutieve taalhandelingen

Op basis van Austins werk heeft John R. Searle (1969) een theorie over taalhandelingen 'SPEECH ACTS' ontwikkeld waarin hij specificceert waaraan taalhandelingen moeten voldoen, willen ze geslaagd zijn. Voor taalhandelingen waarmee de spreker een verplichting aangaat, COMMISSIEVEN, en waarmee hij een verzoek doet, DIRECTIEVEN, zien de GESLAAGDHEIDSVORWAARDEN eruit als in tabel 5.

Een karakterisering als in tabel 5 is geschikt om taalhandelingen te classificeren waarvoor twee sterk verschillende soorten zinnen gebruikt kunnen worden. De ene soort bevat een werkwoord om een performatieve taalhandeling te formuleren, bij het andere soort ontbreekt zo'n werkwoord. Vergelijk bijvoorbeeld de volgende zinnen.

- (75) a Ik beloof je morgen niet te laat te komen.
 b Morgen kom ik niet te laat.
 (76) a Ik verzoek je morgen niet te laat te komen.
 b Kom morgen niet te laat.

Tabel 5 *Geslaagdevoorwaarden voor de taalhandelingen: belofte en verzoek*

	COMMISSIEVE TAALHANDELING: BELOFTE	DIRECTIEVE TAALHANDELING: VERZOEK
<i>voorafgaande conditie</i>	de spreker is in staat de aangeduide handeling uit te voeren; de toegesprokene wil dat de spreker de handeling verricht	de toegesprokene is in staat de aangeduide handeling uit te voeren
<i>conditie van oprechtheid</i>	de spreker heeft het voornemen om de aangeduide handeling uit te voeren	de spreker wenst dat de toegesprokene de aangeduide handeling uitvoert
<i>conditie op de zinsinhoud</i>	de spreker doet een uitspraak over een toekomstige handeling van zichzelf	de spreker doet een uitspraak over een toekomstige handeling van de toegesprokene
<i>essentiële conditie</i>	de taalhandeling geldt als verplichting die de spreker op zich neemt om de aangeduide handeling te verrichten	de taalhandeling geldt als een poging van de spreker om de toegesprokene tot de aangeduide handeling te bewegen

Aan de taalhandeling die verricht kan worden met de a- en de b-zin, kan beide keren dezelfde ILLOCUTIEVE WAARDE ‘illocutionary force’ worden toegekend (*illocutief* – Latijn *locutio* ‘het spreken’ – betekent ‘in wat gezegd wordt’). Die waarde is voor de zinnen van (75) commissief en voor de zinnen van (76) directief. Zulke taalhandelingen worden ook wel ILLOCUTIEVE HANDELINGEN genoemd. De taalhandelingen van de a-zinnen worden EXPLICIET ILLOCUTIEF genoemd, die van de b-zinnen IMPLICIET ILLOCUTIEF.

Opmerkelijk is dat de illocutieve waarde van de b-zinnen niet gemarkeerd wordt met talige middelen. De toegesprokene moet bij de b-zinnen nog sterker dan bij de a-zinnen zelf bepalen wat in de gegeven omstandigheden de relevante illocutieve waarde is. De impliciet illocutieve taalhandelingen laten dus duidelijk zien hoe belangrijk de situatie is voor de interpretatie van taaluitingen. Maar hierover meer in het volgende hoofdstuk.

5.5 Verder lezen

Het standaardwerk op het terrein van de Nederlandse spraakkunst, de *ANS* (1997), geeft verdere informatie over de *aan het*-constructie (*ANS* 1997: 1048-1054, 1360-1361); zie voor overeenkomsten en verschillen met de Engelse ‘progressive’ (Boogaart 1999: 174-190). Ook over complementen bij waarnemingswerkwoorden biedt de *ANS* (1997: 1013) ruime informatie.

Zie voor het samenspel van factoren bij de interpretatie van rolverdeling, zoals het verschil in gewicht van diverse factoren in het Nederlands en het Engels (McDonald 1987), voor het passief (Cornelis 1997, vooral hoofdstukken 3 en 4), voor causatieven (Verhagen en Kemmer 1992) en voor volgorde (Verhagen 1986, vooral hoofdstuk 6).

De relatie tussen zinstypen en hun communicatieve functies komt aan de orde in (*ANS* 1997: 1423-1436; Vandeweghe 2000: 222-230 en Klooster 2001: 105-114). Haan (2002) gaat in op vraagzinnen en hun intonatie.